

Literatura

Подражанието като практика на себе си. Пишещата жена през Възраждането

Катя СТАНЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски”
stanevak@mail.bg

Recibido: Diciembre de 2008
Aceptado: Enero de 2009

Резюме

Изследването се фокусира върху появата на пишещата жена в българската публичност от средата на 19 век и откроява заслугите на поетесите-преводачки за картографиране на литературното поле и жанровата парадигма.

Ключови думи: история на жените, канон-формиране, подражание, Българско възраждане

Resumen

La imitación como práctica de lo propio. La mujer escritora durante el Renacimiento Nacional búlgaro

La investigación se centra en la aparición de la mujer escritora en la sociedad búlgara a mitad del s. XIX y destaca los méritos de las poetisas-traductoras en la demarcación del campo literario y en la construcción del cuadro de los géneros literarios.

Palabras clave: historia de las mujeres, formación del canon literario, imitación, Resurgimiento Nacional Búlgaro

Abstract

Mimesis like self-practice: the writing woman in Renaissance

The study focuses on the appearance of the writing woman in the Bulgarian publicity in the middle of 19c. and outlines her services as a poetess and a translator to the mapping of the literary field and the genre picture.

Key words: women's history, canon-formation, imitation, Bulgarian revival

В началото на ХХI век търсенето на алтернативни подходи и проблемни позиции към българската култура и литература снабди с особена аура изследвания на „неединното Възраждане”. Всевъзможни дихотомии – частно-публично, свое-чуждо, център-периферия, традиция-модерност, град-село, делник-празник, мъжко-женско и какво ли още не – задават интерпретативна оптика към (живота на българите през) основополагащата културно-историческа формация. Версиите за женското писане, за женския глас през ХIХ век

се множат и това безспорно е знак за актуалност на нашите проучвания (ЛЕКОВ 1993: 114–126, РАДЕВ 2002, НИКОЛОВА 2004: 357, 218–219, ИВАНЧЕВА 1995, АРЕТОВ, ЧЕРНОКОЖЕВ 2006: 218–219, ЛИЧЕВА 2007: 85–89 и др.). Когато се говори за литература през епохата на Възраждането и за литературата на Възраждането, масово приета практика е да се тръгва от констатации за „нямане”, от „списъци на отсъстващото”, но упреци и самоупреци за липса на интерес, за омаловажаване в остойносттаването на женската книжовна продукция са неоснователни. По-скоро в набиращите инерция прочити откъм търсена връзка с конкретни феминистки проекти нещата вървят в обратна посока ...

Моята теза е, че от средата на XIX век насетне жените заявяват воля за социално присъствие и съдействие в процеса на учредяване на модерна публичност и в частност на литературната, в изработването на политика на репрезентация на българското, те усърдно се опитват да правят това, което правят мъжете, и присъединяват усилията си в културното строителство. Малкото на брой книжовни изяви на първите ни преводачки, поетеси, авторки на публицистични текстове и на учебни помагала дават възможност лабораторно да се наблюдава ПОДРАЖАНИЕТО КАТО ПРАКТИКА НА СЕБЕ СИ, усвояването на езици, поетика и традиции, на конкретни образци и правила на писане.

Не омаловажавам творческия потенциал на жените, ползвам думата „подражание” като интерпретативен термин без пейоративна натовареност, като го обвързвам с полето, което го поражда. Съдържанието на думата препраща към дейност, която се мисли в неутрален или позитивен план. В речника на Найден Геров за глагола **подражавам (да подражая)** на първо място е посочено значението „Глядам някой какво прави и как го прави, па и аз правя същото и по същия подоб; **подражать**.” Геров не фиксира дума за деятел/деятелка, според най-авторитетния наш възрожденски лексикограф „подражател” не се употребява в говоримия език през XIX век. В изследването „*Животът на литературните термини*”, замислено и осъществено като справочно издание, Иван Радев отбелязва три стихотворения, обозначени в апарата на заглавието като „подражание” от авторите Йоаким Груев, Георги Груев, Тодор Шишков, и в тематичния индекс ги включва в раздела „Жанр, стил, композиция (РАДЕВ 2006: 229, 278). В годината на отпечатването на първите повествователни и драматургични творби, преведени от българки, частно писмо на Петко Славейков изплаква сиромашката жалба на Българското възраждане – „... нямам и книги, от които да се ползвам, що-годе да се поведе или подражание да направя.” (писмо от Трявна, 21 март 1853 г. до Никола Палаузов в Одеса).

Фундаменталната значимост на подражанието – социално регламентирано, препоръчвано, приветствано поведение във всекидневието и духовността – е безспорна. Скъпене на традицията, на излъчените от нея образци – опита на предците и примера на божите угодници - управлява патриархалния и религиозен живот, насочва и определя писмовните практики. Отварянето към Новото време донася модели за успех, които се конкурират и конфронтират с отгледаните в семейството версии за себе си. Сравнението се насочва към образци, тиражирани от модерния свят. Интелигентната стратегия на имитация, подражание и съизмерване, която възприемат възрожденските дейци, дик-

тува да се инвестира в образование, възпитание, цивилизоване. Българският елит от 30-те и 40-те години на XIX век насетне започва системна работа за институционална осигуреност на трансформационните процеси – създават се светски училища, читалища, различни културни и литературни дружества, периодика, чрез която се пропагандират, коментират и координират местните усилия. Мъжете настояват за включване на жените в дейностите по модернизация на българското общество и във възпитаване на култура на участие. Някои детайли привнасят в картината на женското проговаряне особен колорит и живост. Ще дам само един пример, от изследване, посветено на Свищов през XIX век:

...цялата свищовска интелигенция подпомага създаването на женски дружества, организира първите им сказки, пише първите им речи. (НИКОЛОВА 2006: 131-132)

Авторката обобщава наблюдения върху изяви от типа на публикувано през 1872 г. в сп. „Училище” „Слово, сочинено от Ст. И. Попов, а казано от една Госпожица в едно събрание на Женското дружество в Свищов”. Съчинителят е френски възпитаник; текстът демонстрира пряка връзка със слова и статии от предосвобожденската периодика по темата за потребност от образование на девойките, като се раздвоява между отчет за едногодишната дейност на дружеството и задължителната за жанра предписателност. Българската фактичност усилва и модулира изговореното от изследователките на „историята на жените” за “гражданското и патриотично майчинство”, схващано като форма на “гражданско” участие на жените.

Няма образован народ без образовани майки... Сегашните момичета, що се учат в училището, ще бъдат майки на онези Българи, които до подир половин век ще съставляват Българският народ... Нека прочее в лицето на тези момичета да гледаме да приготвим за туй Българско поколение таквизи майки, които да го подготвят за изпълнение на неговите длъжности към отечеството му, към държавата и към Бога. (НИКОЛОВА 2006: 372-373)

Нашият местен пример буквално потвърждава изреченото от Карен Офън, че възпитанието и образованието на майките в Европа е конструирано по френския модел от XVIII век като дълг към нацията.

Съществуват достатъчно основания да говорим за сетивна неустановимост на женския глас; изговаряне на женската другост с нейните собствени гласове няма как да се случи безпроблемно през Възраждането. Женската модалност в комуникацията се артикулира и филтрира чрез структурите на промяната на културния опит. В периодиката – включително в изданията на Л. Каравелов и в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество” – редакторите внасят промени и корекции, без да уговарят активното прекрояване на чужди произведения. Дори най-масовата дейност – събирането, записването и публикуването на фолклорни материали – е подчинена на селекции, предопределя рецепцията и обслужва националния проект. Силата на женското многогласие, признанието за женско превъзходство в пеенето и певческите дела получават легитимност чрез авторитетното слово на издатели, редактори, литературни критици, историци и теоретици, писатели.

„Си-ве почти песни се слушани от жени” – достоверността на **първия** споменат и обяснен от Константин Миладинов факт в предговора на сборника „Български народни песни, собрани от Братя Миладиновци” (Загреб, 1861) не

подлежи на усъмняване. Следващи уговорки и уточнения въвеждат същността за всеки феминистично ориентиран анализ проблематика – естетическият вкус и компетенциите на съставителите определят включването, подредбата, класифицирането на материалите, а също и избора на „по-харна песен” измежду няколко варианта.

Патриархалната култура проговаря с гласа на жена, но достъпът до публичност се регламентира от нормативността на същата тази култура и от дневния ред на обществото, задаван от властващи идеологии за консолидиране на националната общност. Наличната фактичност позволява да обобщим: фолклорната „естетика на тъждеството” и проектите за духовна еманципация от началните десетилетия на XIX век модулират проговарянето на жената. Публичният дискурс създава механизми за поява на фигурата на пишещата жена; в социодинамиката на културата се компрометира консервативното и ултраконсервативното в патриархалния проблемен сплит „род и ред” и се учредява бавно и постъпателно нов, просветителски по характер ред за вписване на жената в публичността, формират се позитивни нагласи към женските литературни изяви.

В началото на 50-те години се появяват преводите на Елена Мутева, Станка Николица, Ирина Екзарх, прицелени да участват в литературната комуникация и в очертаване полето на новата ни литература. Движението на българската, балканска, славянска култура от края на XVIII до последните десетилетия на XIX век представлява обмен, усвояване и репродукция на типове, присвояващо боравене с жанрови, сюжетни, стихови и стилистични модели, познати от антични и западноевропейски литературни и културни традиции. У нас особено уместно, от жените в конкретни пространственорежими отрязъци дори повсеместно, се практикува литературното подражание, мислено като „съпротива и устояване”, като грижа за себе си и за общността.

Добър вход към балканския дебат за мястото и ролята на жената в публичността е българското включване в него чрез популяризиране на идеите на Обрадович. *„Две приказки за славните жени и за Аза човекомраза, писал на сръбски Доситей Обрадович, а побългарила Станка Николица, Разградка. В Бял-град. В правителственната книгопечатня, 1853”*. Това съобщава титулната страница на скромна по обем книжка, предназначена да запознае българките с по един текст от *„Собрание разных нравоучительных вещей в пользу и увеселение Доситеем Обрадовичем”* (Виена, 1793, 6-то изд. Земун, 1850) и от отпечатания след смъртта на книжовника последен негов труд *„Мезимац”* (У Будиму, 1818, 3-то изд. Земун, 1850), втора част на „събраните нравоучения”. Книгата е осъществена като реплика, усилване на харесана чужда реплика, в състоятелния за епохата и предстоящ да се разгърне у нас диалог за жената. Без да подозира дългия път до възможността и потребността за иронично проиграване/подпечатване на неравенства („само за жени”), Станка Николица слага свой личен подпис върху проект, пряко обърнат чрез епиграф, обявление и стихотворна реклама към българките. С мотото „Жената е хубавица, казва Лутер, кога е угодна на мъжа си” (върху 1-та приказка) авторката въвлича в „разговор угодни” съвременничките си. Търсеното съгласие-спогодяване оцелостява книгата, въпреки че текстът се разломява на три различни като жанр, обем и

тематика композиционни части. Отпечатаното в края на книгата „обявление” съвместява функциите на въведение и послеслов, носи семантиката на приключващ жест и покана за бъдеща съвместна работа. Авторският текст превръща Станка Николица в публична фигура, а „*Две приказки ...*” - в една от немаловажните книги на Българското възраждане. Четиристишието от задната корица обектно, третолично говори за произведението, аз-изказът на преводачката („Ето, аз според силите си изработих тази книжка и ви я препоръчвам”) се прекодира като форма; стиховете рекламират функционалните качества на „побългареното” словесно изделие, определят мястото му в оскъдната откъм учебни и специализирани издания тогавашна библиотека:

Малка книжка за жените,
дето им разказва бодро
да се пазят от злините
и да се отнасят мъдро.

Оценката е за „разказаното” от Обрадович, за неговото ведро поучение и разумно наставление. Съставителката намира в компилативните съчинения на сръбския рационалист равностойни съответствия на популярни и у нас литературни модели, които сочат живота на „*великите мъже*” като висок образец. Повествованието „*За славните жени*” въвежда матрица на женско поведение, чрез примери от историята реди ролеви модели – на добродетелната съпруга, грижовната майка, талантливата поетеса, боголюбивата „свещеница”, на знаменити владетелки... Включени са две биографии - на английската кралица Елисавета и на руската императрица Екатерина Алексеевна Първа, визирани като фигури на монархическа просветеност и женска образцовост. Поантата сумира посланията

Блажена е и от Бога благословена сяка жена, която умее да се сговаря с обстоятелствата си, и която живее смирено, разумно и почтено; таква жена облекчава и услажда живота на мъжа си, грижи се за къщното си управление, възпитава децата си в любов към Бога, към ближния и поучава ги да се обхождат почтено и разумно.

Представени са нормата за човешка „нормалност” и еволюционната перспектива – „сговаряне с обстоятелствата”. Частта „*За Аза човекомразеца*” излиза извън очертаната чрез мотото проблемна рамка: „Земь да храниш, и на неблагодарен челяк добро да струваш, се едно е”. Във финала на преработената от Обрадович източна повест равнодушието, пасивността, безчувствеността са коментирани като разпад на социалността и на човешкото; изборът на Аза (антропоним) е прицелен да възпитава у читател(к)ите култура на включеност, воля за справяне с житейските превратности.

Съставителската концепция е добре обмислена: двата текста са подбрани през една и съща оптика – чрез биографично представяне да се внушат образци на поведение, да се популяризират идеи за субектност, за „високо” предназначение на жените (тезата на Обрадович - „не само за пъстрене и кичене от Бога създали”) и да се посочи необходимостта от по-висока самоувереност и себеуважение („Видите в нея с какви духове жени имало на света, каквито мигар сега нема?”). Утилитаризмът като възприета от балканските творци позиция и в този случай се превръща във вътрешно литературен, жанрово-пораждащ фактор. Биографията придобива все по-голяма значимост, преживява-

нията на честита в честността си боголюбива/родолюбива личност постепенно излизат на преден план в литературата от началните десетилетия на XIX век. Несъмнен усет за прагматиката на жанра, за неговата уместност в български условия личи и в заявката за следващи литературни изяви:

Аз съм приготвила още две книги за печатане, особно за жените: „Многострадална Геновева”, съчинена и на „проза”, и на „позорище” и „Кассия царица”(Роман добър и предобър).

Чрез сравнителната оптика и патоса по културно приобщаване се фокусира високо остойносттаваната сантиментална книжнина в актуалния рецептивен контекст:

Тез книги ще ги слушат неучените жени със скършени сърца, но и учените сръбкини често със сълзи ги прочитат.

Подбраните „репертоарни” заглавия подсказват насоченост към имена и сюжети с европейска известност, към актуалните за балканските литератури сантименталистки, просветителски и романтически жанрови и тематични доминанти. Не са уточнени какви версии от многобройните белетристични и драматургични преработки на легендата за света Женевиева е ползвала Спасо-Еленина, тук акцентирам прагматично ориентирания избор на преводачката. В същата година Ирина Екзарх публикува в отделна книга печатания преди това в подлистника на „Цариградски вестник” свой превод на комедията „Памела оженена” и без демонстрации на високо самочувствие, декларира готовност да издаде, ако намери отзивчивост и съпричастност сред „соученици, приятелки, моми и булки”, и първата част на творбата, „Памела неуженена”. Тоест другата преводачка също желае да въведе в литературно обращение (чрез Карло Голдони) драматургична версия на популярния в европейските литератури роман за възнаградената добродетел. В този времеви отрязък се появява и „Райна, Българска царкиня. Приказ от А. Т. Велтмана, преведе от руски Елена Мутева. Санктпетербург. Издание на Калоферското училище. 1852”.

С търсената финансова подкрепа за издаване на преведени литературни творби Ирина Екзарх и Станка Николица попадат в антропологично значимите списъци на „отсъстващото”, на „погребаните книги”. Тези списъци документират воля за работа, за култура, за издигане на глас. За излизане от анонимността.

Желаната от Станка Николица Спасо-Еленина отличителност чрез именуването е коментирана неведнъж. Името провокира интерес, непресекващ до днес. Различно изписан върху двете корици и на титулната страница, в своята пълнога антропонимът е **радикален авторски жест**. Самоназоваването не е псевдоним, не е „поетическо име”, нито пък дава основания за тълкуване откъм „вътрешна свобода на хрумването и еманципираност от повседневната практика”. Вярно е обратното, именната конструкция буквално изписва-документира семейните връзки и произхода. Съпругата на даскал Никола Икономов през 1853-та не знае, че ѝ е писано преди да навърши четиридесетте да я наричат „баба попадия Николица” (РАДЕВ 2008: 112). Изкушената от Словото млада преводачка обаче държи да узнаят за нея и за книжовния ѝ труд чрез име, личностен идентификатор, който елиминира възможността за объркване. Чрез конкретната референция тя се обозначава като омъжена жена и като

дъщерята на Спас и Елена, запазва и скъпи родителските имена; скъпи новия си дом, но помни и обича родния, майчиния. Тази обич е възпитавана чрез битовото наричане и фолклора („У Недини слънце грее...“); в българските културни традиции женското име има своите конотативни ореоли и проявява важен сегмент от патриархалното битие.

Грижата за себе си намира израз в търсене на максимална осветеност и видимост на писателската фигура, в домогване до признание чрез подражание. Личният подпис е съобразен с общите писателски легитимации „на ползу роду“ – „Желателка на женското просвещение С. Н. Спасо-Еленина“. Да отчетем и налагащата се тенденция в себенаричането да се включва топоним, която е забелязвана от литературните историци само в изявите на мъжа й. Той отпечатва книгата „Земледелие, съставлено от Никола Икономовича, жеравнянца“ (1853), но в предхождащото я обявление се подписва „Николай И. Дели-орманский“. В известието за превода „Ламела уженена“ и при неговото публикуване името на преводачката Ирина Попгеоргиева Екзарх е скрито зад инициали, но в скоби е отбелязано „девица от Ески-Заара“, „уроженница Ескизаарская“. Принадлежността към културно средище е легитимиращ знак, често употребяван от преводачи и преводачки, от съчинители. Практиката е документирана в аналитичния репертоар на М. Стоянов „Българска възрожденска книжнина“ (Т. 1. С., 1957). В средата на XIX век мъжете и жените споделят еднакви позиции в историята на категорията „автор“ – побългаряват, адаптират, калкират престижни литературни образци, мислят стихо-творенето и драмо-писането като служене чрез литература, възпитаване за Дело чрез Слово. Търсене и осъществяване на диалог между пишешите жени не е документирано, но систематизацията на техните изяви позволява да обобщим: изборът на творби за превод и/или побългаряване указва важността на жанра, идеята, темата, сюжета, образната система – все същностни характеристики на литературното мислене през Възраждането – но освен това внушава, че с подобрите заглавия литературните практики се натовалят с мисията да представят женски идентичности. И още – пишешата жена препоръчва себе си като образована, високоотговорна личност, самоналожила си да работи за духовно изтъняване и извисяване на своите сънародници и сънароднички. Българката търси чувателност за женския глас и почит към Майчиния, родния език, търси престиж за себе си чрез усвояване на „бавните“ езици на изящната словесност.

Женското писателско име набавя легитимност и чрез включване във функционално най-значимите тогава списъци на новоиздадени и предлагани за продажба книги. Жените ползват модерни и надеждни форми за социализиране на своите писмовни произведения. „Цариградски вестник“ през 1853-та известява за превода от руски на Елена Мутева и за два превода, от гръцки и от френски, на Ирина Екзарх. Вестник „България“ (1860) информира за книгите, които ще се продават на предстоящия Джумайски панаир и между тях са „Земледелие от Н. Икономова“ и „Две приказки за славните жени (книжка за девическите училища) от Станка Спасо-Еленина“. „Разпис на книгите... у книжарницата на Хр. Данова“ (Виена, 1862) предлага каталог на Пловдивския филиал. В него „Две приказки за славните жени от Станка Спасова“ фигури-

ра в раздела за прочитни книги в съседство с „*Пространний Робинзон* от Ив. Богоров” и „*Съкращений Робинзон* на Й. Груев”. Преди да обобща, ще вметна още един факт. В частно писмо от Трявна Славейков споделя тревоги за взаимоотношенията си с роднини след издаването на първите си книги с финансовата подкрепа на бащата и брата на своята съпруга и той младоженец като Икономов през възпрепятстващата търговията с книги 1853-та (СЛАВЕЙКОВ 1982: 27).

Институциите на патриархалната власт – най-вече семейството и собствеността – предопределят социалната успешност на литературните начинания, опосредяват появата в полето на публичността. С прав и обратен знак личната история на Елисавета Горанова, по мъж Караминкова, онаглеждава моделиращия натиск върху женското писането чрез механизмите на битовата зависимост. Благодарение на безусловната подкрепа на своя баща и на силния си характер Елисавета, образована и чувствителна жена, успява да съхрани себе си в един труден брак. Тя превежда една комедия от чешки, останала в ръкопис, но получила локална известност чрез представяне в Карлово, и подготвя обемна публикация за сп. „Читалище” със заглавие „*За женский пол*”. Отделните фрагменти от превода са одобрявани и придвижвани за печат от консервативния ѝ съпруг; всичко, писано от нея, включително личната ѝ кореспонденция, е контролирано от него. Ел. Караминкова извървява пътя, тук ще се позова на красивия и убедителен коментар на Елена Налбантова, „от утопиите на словото към реалностите на бита” (НАЛБАНТОВА (2001: 98-105).

Станка Николица има девет деца, те всички получават високо образование и добро възпитание. В приветствено слово към русенския митрополит в Разград през 1874 г. първородната ѝ дъщеря, също учителка и учредителка на женското дружество в града, повтаря тезите, реториката, радостта на майка си от 53-та относно духовното еманципиране на жената; въпреки суетите и тегобите на бита, преводачката на Доситей Обрадович съхранява и препредава на дъщерите си вярата в силата на разума и на изящната словесност.

Жените през Възраждането се посвещават на книжовен труд, осъществяват културен пренос благодарение на семейните връзки. Меценатството, собствените средства и спомоществователството са основни източници за финансиране на книгоиздаването; дават се пари, за да се стигне до **българската аудитория**. Със съзнание за конкурентната среда, за доминираната от мъжете публичност, високообразованите братя на Елена Мутева, сродникът Александър Екзарх, съпрузи и родители обгрижват писателските дебюти на жените и включването на творчеството им в литературно обращение. Огрубено казано, достъп до публичност госпожици и съпруги получават най-вече по роднинска линия. В този смисъл възприетото от Станка Николица Спасо-Еленина именуване може да се тълкува като неин стремеж да управлява кариерата си чрез защитата на легитимиращия семеен и социален статус. Както е нормално за европейския XIX век, и у нас материалната осигуреност и стабилност гарантират занимания с литература, изкуство, наука. Но за разлика от Хърватско например, където през 1843 г. Драгойла Ярневич, „най-великата стара мома на нацията” по снизходителните думи на хърватските мъже-историци, издава книга с разкази „*Domoljubne povijesti*”, а преди това печата стихотворения във

в. Даница, издържайки се като частна учителка (ZECEVIC 1985), в Българско едва през 70-те години появата на творби с подпис „Карамфила Стефанова” сигнализира за възможността сама жена да осъществи пробив в сферите на публичното.

Тук отварям скоба, за да поясня, че не разполагам с що-годе надеждни свидетелства за живота на поетесата от Тулча, за реалната жена Карамфила. Единствено автобиографично оформени текстове от двете балкански авторки позволяват и чрез подобни фриволни аналогии да се обглеждат процеси и типологии. Драгойла Ярневич оставя дневник, над 1000 страници личностно повествование за действително случили се събития. Днес дневникът се ползва като извор за социалната и културната история на Хърватско през XIX век. Озаглавеното „*В шестнайсет-годишната си възраст*” себепредставяне на Карамфила Стефанова от страниците на сп. „Училище” (1875) носи белезите на фикционално конструирано минало с пряко изразена поучителност. Разказът за пропиляна младост, за безцелен живот, преминал в разходки, балове, развлечения, търси педагогически ефекти. Директните обръщения и призови настояват за споделяне на оценъчната позиция, за идентифициране в общност

Клети майки! Погледнете ма днес, и ще предвидите сигурната бъдещност на чадата си. Аз не съм майка като вас... Едвам намирам да са стопля сама, и то като изгарям по десетина капели, фустани и ръкавици сяка вечер на огнището... Гледайте хубаво сестри българки, оставете вече туй грозно, лошаво, съсипително труфило...

Авторката разчита на сугестивния потенциал на автобиографичното писане, на фигуративен език, опитва да играе с метонимията „бащино огнище”, сюжетира с откровено заявена въздействена цел. Но еднолинейното представяне, емоционално-изразителното прекаляване подриват търсените внушения за достоверност. Говоренето в името на „сестринска общност на българките” е прицелено в градеж на колективни идентификации, с акцент върху националната. Ще припомня насочената срещу есенциалисткото мислене върху проблемите на пола забележка на Одри Лойд, че думата „сестринство” претендира за някаква хомогенност на житейския опит, която всъщност не съществува. Разглежданият текст на Карамфила се стреми да функционира като коректив на налични и/или възможни модели на поведение, той не преработва частния живот в литература, нито дава основания днес да го интерпретираме като исторически микро-наратив, като „индивидуален опит със собствено име”. Идеологически преднамерено са представени семейните взаимоотношения. Вина за своето „нравствено съсипване” разказващата приписва на недалновидно възпитание поради прекомерна майчина обич и преобърнати властови роли в семейството – кроткият баща е „воден за носа”. „*В шестнайсет-годишната си възраст*” онаглеждава чрез негативен пример поуки, отново отправени към жените – как да се предпазват от злините.

Карамфила Стефанова пише и стихотворения със същата тематична насоченост – „*На модата*”, „*Към****”; превежда от френски статията „*Напредокът на човеческия род чрез трудът*” за сп. „Училище” (1875).

Нейните публикации се вписват изцяло в програмата на изданието, самоопределящо се като „лист за домашно прочитане”, „педагогически лист”. В редакторска бележка на Р. Блъсков поетесата от Тулча е припозната и включена в голямото братство на мотивираните да работят за опазване на традиционното и на българската идентичност:

Пей, посестримо, да пееме, думай да думаме, та дано са свестят нашите опашати българки, и да захвърлят тези дрипеле от хубавите си дрехи, що ги уприличават на маймуни...

Цивилизационният сюжет за еманципиране на народа, потенциалът на отложената модернизация и патосът на националното свестяване извеждат като неотложна потребност на последните десетилетия преди Освобождението озвучаване на публичното пространство и от женски глас. Стихотворението на Карамфила Стефанова „Българка съм!”, печатано в Цариград, прибавя към познатия чинтуловски „глас голям”, към всички „гърмящи” и „гътнещи” гласове на Възраждането и един женски:

Докато аз живея
Деня, нощя секи час
С радост всегда ще да пея,
Сестри: „Българка съм аз!”
И на последния мой час,
Кат ми са строши лира,
Ще надам гръмовити глас:
Че Българка умира!

(сп. „Читалище”, 1875, кн.2)

Допустимо, възможно и обяснимо е съществуването на реална жена зад носещи подпис „Карамфила Стефанова” текстове и жестове. Имам предвид молбата до Цариградското печатарско дружество „Промисление” да отпечата нейна стихосбирка, за която научаваме от протоколиран отказ на дружеството. Мотивацията, че приоритетите на „Промисление” не включват издаването на такива книги, е стандартна, не са посочени други основания. Според оповестената цел и реализираните издания културната политика на тази институция се определя от изискванията на модерността за ефективност, утилитарност, пазарност. Отказаната подкрепа не компрометира стихосбирката, само я отправя към списъците на „въобразените” и неосъществени книги. Нищо не знаем за личните участия, пристрастия, обвързаности на поетесата, нито за характера на включените в книгата стихотворения. Теоретическите разработки на Мишел Фуко от „Генеалогията на модерността” (ФУКО 1992) и задействаните и у нас механизми на изграждането на етически субект могат да предложат оптика за прочит на сигнала до българската публика творчество на Карамфила Стефанова, а също и за стихотворните и публицистичните текстове на Екатерина Василева, печатани във в. „Турция”, в. „Отечество” и румънския „Urbanulu” през 70-те години. В антологиите на българската възрожденска поезия и на критиката са включени стихотворението „Метхат паша, отчаен срещу XIX век при въстанието на българите, говори в себе си” (1871) и дописката в защита на Д. Войников и пиесата му „Велислава”, в която Екатерина изпълнява ролята на княгинята. Жените присъединяват своите гласове в деба-

та за изграждането и функционирането на българските културни общности и инструментализирането на културните ценности на индивида за „общополезна работи”. Те са **преводачки и поетеси, артистки и поетеси**, които правят видимо женското включване в литературната игра, приемането на роля в името на националната идея и със съзнанието, че българското не е извор на модели. Настоявам, написаното от жените и в най-добрия случай, този на Елена Мутева, е литература на модела, то е явяване на женски глас, търсещ скъсване с анонимността, изработване/упражняване на личен подпис. Наложителността родното да заприлича на прогресивно променящия се свят уважава традицията и националното минало при усвояването на новите форми. За възрожденското „женско” мислене въпрос за политическа коректност е почитането на йерархии, лидерство и реално участие в социокултурните процеси.

Неединното Възраждане се дължи на липсата на съгласие за стойностните парадигми, които да управляват българския живот. Разните посоки на модерното преживяване се събират и съсредоточават върху каноничното – в неговите религиозни и жанрови измерения. Външните принуди налагат усвояване на диалогичната перспектива и утвърждаване на субектите в собственото културно поле. Рефлексивността като фигура на идентичността овластява погледа на другите. Пишещите мъже и жени с еднаква мотивация явяват воля за субектност и чрез света на образите работят за промяна на идеите. В подкрепа на казаното може да се разгърне анализ на обемен доказателствен материал. От Станка Николица насетне образованите жени поучават сънародничките си, че времето изисква от тях да станат субекти на собствения си живот, да правят информирани човешки избори. За равенство в брачната двойка натъртено се говори в „Ламела оженена”, завидната популярност на творбата в европейската литература се дължи на демократичната идея за естествено равенство между хората. От страниците на в. „Турция” Екатерина Василева говори и от името на Аника Костович за ролите, които двете изпълняват във „Велислава”, за приносна съвместна работа с Войников в „полза и чест на българския народ”.

Жените през Възраждането не търсят напрежение в парадигмата род и ред, те ползват акустичния код „Пък ще си викна песента!”, като съблюдают императива за „уместност” и „своевременност”.

Или казано с езика на Станка Николица Спасо-Еленина, отговорът на питането какво да правят лишените от средства за „странстване” и от книги български се свежда до призива „да уловим перото”. Позната реторика от даскалската поезия. Практикуваната през 50-те до 70-те години речева жестовост в поезията и в публицистиката не притежава диференциращи знаци за маркиране на опозиции от типа мъжко/женско писане; подписаните от Карамфила Стефанова, Екатерина Василева, Елена Мутева текстове не носят печат на уникалност, специфична женска интонираност на гласа или женска мисловност. Литературата зависи от своята нелитературна среда, но притежава силен символен ресурс и пишешите – независимо от своята полова определеност и идеологическите си позиции – се опитват да го ползват по предназначение, да го превърнат в генератор на промяна.

Написаното от жените навлиза в образователните практики преди Освобождението. Техният книжовен труд се оказва продаваем, схемата литература-пазар обнадяващо проработва. Разбира се, не бива да насилваме фактичността – „Две приказки...” се предлага за продан в продължение на десетина години и за каква ефективност всъщност говорим. Но според спомените на Илия Блъсков книжката на С. Спасова е въведена в училищата като помагало за свободен прочит, малкият обем и достъпната цена правят нейното разпространение успешно. За книгата „Памела ужасена” в Одеса през 1853 г. са предплатени 150 екземпляра; Вазов си спомня как неговата майка е чела на гостите си „при всеобщо внимание „Памела”, „Михал” и други книги. Откъс от стихотворението на Елена Мутева е ползвано като пример от Сава Радулов в „Начална граматика за изучение на българския език” (Болград, 1870) и т.н. Да прибавим тук издадените учебници на Мария Доброплодна, Рада Киркович, Анастасия Узунова, Елена Борисова и др.

Социодинамиката в балканския XIX век сочи като научно неточни обобщения за възрожденското от типа:

Икономическо резюме на това битие е: **потомствена бедност и манталитетна статика**. Двете са пряко свързани. Бедността удебелява патриархалните връзки, споява семейството в съвместна кауза за оцеляване, фиксира го – да не се отдалечава от условията, на които дължи прехраната си (В. Трендафилов във в. Култура, бр. 36 от 24.10.2008).

Историята на създаденото през 1835-та Габровско училище, историята на Българското книжовно дружество в Браила, на Софийския университет, на Висшето търговско училище в Свищов и т.н. не се вписват в разказ за примирено унаследявана бедност от локалния сънародник-пасивен наблюдател на случващото се. И не на бедни местни хора се крепят девическите училища и изданията, насочени към женска аудитория. Икономическото възможване в първата половина на XIX век излъчва елит, чиято национално значима роля през Възраждането четливо се откроява в целенасочената дейност за консолидиране на разпиляното и „разпарчетосано” българско обществено тяло у нас и в чужбина, препащам към проучванията, посветени на литературни и културни средища (ЛЕКОВ 1999). Систематизирането на литературните изяви на жените курсивира тяхната вписаност в локални културни кръгове и общности, но посочва и осъзнатата потребност от уплътняване на градивните хоризонтални линии. Перспективността е привидяна в удебеляване на пунктира, в топографското свързване, работи се за преодоляване на самозатварянето и създаване на мрежова общност. Вярата в силата на словото, в преобразяващата роля на образованието намира израз в наивни облажавания, заклинания, призови.

От няколко години насам, слава Богу! Почувстваха ползата от просвещението и за женския род в нашето любезно Отечество България. И, благоже! благоже! Каквото се чува, нийде не е останал град или градец без женско училище. (Станка Николица)

В творческите изяви на българките не се забелязва агоналност, нито съперничество помежду им или с балкански, славянски, европейски писателки и писатели. В диалога на културите те се включват с добра култура на диалога,

превеждането за тях е общуване в избрано езиково и литературно семейство, приобщаване, среща с други езици и култури.

Участието на жените в значимите и знакови процеси на културната ни история изисква да припомним ролята на Одеса в българската история и литература на XIX век (НАЛБАНТОВА 2006). Кръгът „Мисъл” е едно от най-изследваните явления в националната ни култура, но не бива да се забравя, че българите от Одеския литературен кръг през 40-те години на XIX век очертават приоритетите пред родния просветен, културен, литературен развой, че те започват комплексна работа за модернизацията на българския живот и заслужават в не по-малка степен научно внимание. Разбира се, изследванията на канона откъм жанрова генеалогия не пренебрегват наченатото и направеното от „четворката” Найден Геров, Добри Чинтулов, Иван Богоров, Елена Мутева. Всички влиятелни български литературни историци високо остойността пионерската работа на дейците от Одеския кръг по очертаване на литературното поле и на модерна жанрова парадигма, в дискусиите за устройството на книжовния език и за художественото наследство, в създаването на комуникативни канали за популяризиране на цялостната си визия. Изследователите не пропускат името на Елена Мутева, една от ярките творчески личности сред българите в Одеса през 40-те и 50-те години на XIX век.

Тезата, която възнамерявам да доразвия и защита, е, че жените преводачки и поетеси (най-вече Елена Мутева, Станка Николица, Карамфила Стефанова) имат несъмнени заслуги за изграждането и развитието на българския книжовен език, за формиране и популяризиране на модерни жанрови представи. Националните канони са фундирани върху национални езици. Езикова и литературна политика в „българския случай” са в режим на взаимно допълване, коригиране, подпомагане през целия XIX век. През 30-те години Венелин „внася” ренесансовия историко-филологически проект, като се ръководи от вижданията и интуициите си за българския произход и език, явени в книгата „*Древние и нынешние Болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания Юрия Венелина*”. Том I, Москва, 1829” и от предварителен план-програма за пътуване в България, Влахия, Молдова, обсъден в Руската академия и приел характера на конкретно разписани „*Инструкции*”.

Така че патосът на Ал. Кьосев в предговора на сборника „*Българският канон?*” (С., 1998) за потресаващото от днешна гледна точка „признание” на Венелин за конституирането на предмета на филологията като „любовен” предмет, без предварително познание, без да се има и най-малко понятие за него, е неоснователен. Първият руски българист се опитва да „сговори” авторитетни речи на европейски и руски слависти, но и да лансира собствените си идеи относно проблематика, формулирана в заглавието на изследването „*Заради возрождение новой болгарской словесности*”. (Тук ще отбележа, че екземпляр от книгата е запазен в оцелялата до днес библиотека на Станка и Никола Икономови). В специфичното българско решение на проблема за националния книжовен език като основа на канон-формирането приносът на Венелин е безспорен. В диалог с него се разгръщат национално-защитните

езикови доктрини (Н. Георгиев) на нашите писател(к)и и филолози. Скъпенето на българските вложения в славянската култура чрез делото на старобългарските книжовници, от една страна, и на живите езикови традиции – ежедневната реч и естетически обработения език на фолклора, от друга – е българският отговор на научно предписаната „хомогенност“ на предмета на филологията.

Пишещите жени се включват в културното и езиковото строителство. Не само поради призивите и предписанията на Венелин и одеските българи, разбира се. Дебатът за езика тръгва от писмата, от страниците на първото българско списание „Любословие“ и не стихва дълго след края на Възраждането. Само една илюстрация – като пример за подражание Петко Славейков посочва във в. „Гайда“ (бр.13, 30.11.1863) дейността на създадения през 1860 г. „Гръцки филологически клуб в Цариград“ с респектиращото име „Образователен семинар“. Целта на този клуб е да разпространява книжовността с насоченост предимно към жените чрез разисквания по филологически въпроси; дадена е програма за издирване на „Местоописателни сведения, названия и предания“. До ден днешен се финансират подобни проекти. Голямата заслуга на „сиромашкото“ Възраждане е, че от опазения през робските векове майчин и бащин език създава инструмент за градеж на национална литература и национална идентичност, че изнамира механизми и форми за неговото усъвършенстване. Според мен епохата се придържа към дюлгерския принцип на здравия темел. Жените се включват в градежа на институции, без да враждат себе си, те градят за себе си и за децата си. „Грижата за себе си“ фукоистки включва писане, четене, превеждане, изработване на себе си; непосредно наблюдаема е симетрията в изявите – пишещите жени правят същото, което правят писателите мъже.

С несъмнената си езикова и литературна култура Елена Мутева постига най-значими художествени резултати. Преводът „*Райна Българска царкиня*“ преди Освобождението има две, а след 1878 г. още четири издания, въпреки че Йоаким Груев, известен книжовник и педагог, в същата 1852 г. издава свой превод на Велтмановата повест под заглавие „*Райна, княгиня българска*“, а Д. Войников създава драмата „*Райна княгиня*“. Феноменът „Райна“ е добре поучен, като Хр. Манолакев чете и „шифърът“ на Венелин (МАНОЛАКЕВ 1996: 27-65). Ще акцентирам важното за моята теза. „Цариградски вестник“ (28. 02. 1853) съобщава за превода на Мутева, който според сведения от Одеса „по съдържанието си, по езикът и правописанието си ще вземе първо място в Българската литература“. Езикът на преводачката действително ѝ отрежда собствено място в историята на нашето езиково строителство. Л. Андрейчин посочва значителната самостоятелност в нейната езикова и правописна практика, уместното ползване на характерни народни изрази и стилистични фигури и най-вече последователната употреба на свидетелски (изявителни) глаголни форми, стабилизиране на изявителното наклонение в художествения разказ (АНДРЕЙЧИН 1977, 1986: 200-205). Преди да се стигне до „*Безпокойствата около родовия пол*“ (БЪТЛЪР 2006) и до проблематизиране от феминистки позиции на формираните чрез езика и разказа в „сегашно историческо“ непоклатими репрезентации на мъжката и женската идентичност, безпокойствата на ранната българска модерност и на национализма са концентрирани около изработ-

ването и утвърждаването на единен книжовен език като фундамент на националната литература и националната идентичност.

Сп. „Български книжици” (1858, ч. II) публикува превода на Ел. Мутева „Турски приказки”, стихотворенията „Бог” и „Басня”. От архива на Найден Геров е известно и друго нейно стихотворение – „Рождество Христово”, за което К. Топалов с основание отбелязва, че вероятно е подражание, а още Ив. Шишманов определя одата „Бог” като „подражание на Державин”. И трите стихотворения свидетелстват за работа с жанрови образци, за търсено стилово обогатяване на новобългарския език, за легитимирането му като език на музиката. Жанровият избор е обвързан с универсалната смислова валидност на баснята, одата, молитвената прослава на Твореца. Религиозността, мислена като силен субективен опит, чрез който Аза осъзнава своята свързаност с абсолютното, определя по особен начин и индивидуалното, и публичното пространство, задава матрица на функциониране на текста. Моделът за религиозно преживяване, разработен в „Бог”, включва в грижата за себе си грижата за душата.

Мутева е първата българска фолклористка и преводачка на фолклорни материали. Преводът „Турски приказки” не се вписва във властващата парадигмата на себепохвала чрез представяне на „автентичен” български фолклор, а набелязва едно отстраняване в традицията да се коментира през политически стереотипи опозицията „Въсток”- Европа. Преводът е поетичен, говори се във фигуративно усложнени регистри, явена е екзотиката на източната приказка чрез български интонационни, идиоматични и синтактични модели.

Литературните интереси на Мутева и на съмишлениците ѝ от Одеския кръг са насочени към българското културно поле. Внедряването на подобрани, високо оценени откъм различни прагматики (етики и естетики) преводи в родната литература е дълговечен приоритет на (първо)учители и духовни лидери. „Добре улучените преводи са както българска градина, обиколена от чужд плет”, обяснява и обобщава от страниците на сп. „Училище” (бр. 24, дек. 1871) възрожденският критик Михаил Хр. Радославов.

Учителки, преводачки, поетеси, артистки, „сдружени” за дейности по култивиране на манталитетите, пишещите жени присъединяват усилията си за обработване-разграфяване на литературно поле. Създаденото от тях не ги определя като „писателки”, те не са представяни под този етикет в академичните истории на българска литература до 70-те години на XX век.

Моят текст вкарва в отработен потребителски режим разказа за женското проговаряне. Зная колко важно е за феминистки ориентираните прочити да се акцентират нетъждествеността на мъжката и женската позиция спрямо реалността, „субективната гледна точка към социалния свят”, отликите в джендър представите, в културните роли на мъжа и жената. Вглеждането в конкретната езиковата практика ще нюансира напреженията, спецификите на мъжкия и женския глас-поглед. Това е следващ етап, въпреки че не очаквам ползването на пола като аналитична категория да доведе до съществени корекции в стабилизиранията история на българската литература, в историята на поетическите езици през периода. Възраждането е пример за позитивна дискриминация, тоталната маргинализация на Българското преди Освобождението минимали-

зира социални, полови, възрастови, образователни различия поради желанието на елита да се постигне за кратко време приобщаване към европейското като модерен начин на живот. Не търся алтернативност; идеята за цялост, за единение доминира сред дейците на Българското възраждане и сред елитите на поробените балкански народи от XVIII и XIX век. Тази идея побира дихотомичните аспекти на човешкото битие, търси форми на спогодяване, на съгласяване между човек и Бог, мъж и жена, разум и чувства, свое и чуждо.

Библиография

- АНДРЕЙЧИН, Л. (1977, 1986). *Из историята на нашето езиково строителство*, София.
- АРЕТОВ, Н., ЧЕРНОКОЖЕВ, Н. (2006): *Българската литература XVIII-XIX век*, София.
- ИВАНЧЕВА, И. (1995): *Брегове на чувството. Гласове на жени в българската поезия*, София.
- ЛЕКОВ, Д. (1993): *Българска възрожденска литература*, Т. 1, София.
- ЛЕКОВ, Д. (1999): *Български възрожденски литературни и културни средища в чужбина*, София.
- ЛИЧЕВА, А. (2007): *Гласове и идентичности в българската поезия*, София.
- МАНОЛАКЕВ, Х. (1996): *Между образа и четенето. Руска преводна белетристика през Възраждането*, София.
- НАЛБАНТОВА, Е. (2001): *Възрожденският човек – утопии и реалности*, Велико Търново.
- НАЛБАНТОВА, Е. (2006): *Одеса в българската история и литература на XIX век*, Одеса.
- НИКОЛОВА, Ю. (2004): *Записки по българска възрожденска литература*. Пловдив.
- НИКОЛОВА, Ю. (2006): *Достойно естъ. Свищов през XIX век до първото десетилетие на XX век*, София.
- РАДЕВ, И. (2002): *Любовните истории и авантюризмът на българина*, Велико Търново.
- РАДЕВ, И. (2006): *Другото лице на възрожденската литература*, Велико Търново.
- РАДЕВ, И. (2008): „Станка Николица Спасо-Еленине и Никола Икономов”, *Книга за Станка Николица Спасо-Еленине*, Разград.
- СЛАВЕЙКОВ, Петко Р. (1982): *Съчинения*, Т. 8, София.
- ФУКО, М. (1992): *Генеалогията на модерността*, Университетско издателство, София.
- БЪТЛЪР, Джудит (2006): *Безпокойствата около родовия пол*, София.
- ZECEVIC, Divna (1985): *Dragojla Jarnevic*, Zagreb.